

בית מקרא

כתב-עת לחקר המקרא ועולמו
כרך נז (תשע"ב), חוברת א

מוסד ביאליק • ירושלים

המרכז העולמי לתנ"ך, ירושלים
מיסודה של החברה לחקר המקרא בישראל

העורך
יאיר הופמן

המערכת
שמואל אחיטוב, גרשון ברין, דוד גלעד, משה גרסיאל,
שמואל ורגון, לאה מזור, נילי שופק

מרכזת המערכת
גאולה כהן

עורך הלשון
יצחק הילמן

כתובת המערכת והכתובת למנויים
מוסד ביאליק (מדור ההפצה),
ת"ד 92, ירושלים 91000
www.bialik-publishing.co.il

©
כל הזכויות שמורות
למוסד ביאליק • ירושלים
ולמרכז העולמי לתנ"ך, ירושלים

סדר ועימוד: אברהם דנון
עיצוב עטיפה: תחיה רוזנטל

תוכן העניינים

- חיה בן איון פניו של דוד בראי חסרו למפיבשת / 5
טליה סוצקובר הענקת שם בספר בראשית ועיצוב יחסי ההיררכיה / 33
נורית רייך יששום מדְבָר וְסוּסָה בהערת מסורה / 52
יורם כהן בית-ספר לכתב היתדות בעיר אֶמֶר שעל הפרת בתקופת הברונזה
המאוחרת: מקרה מבחן להתפשטות מוסדות החינוך לכתב היתדות
ולתפוצת התרבות המסופוטמית במזרח הקדום / 65
איילת סיידלר חיי הנפש של גיבורי הסיפור המקראי בפרשנות רר"ק / 86
ארנון עצמון "וישנה... לטוב" (אס' ב' 9): על פרשנות וזהות במגילת אסתר / 107

תגובות

- נחום אברהם תגובה לביקורת של שלמה בכר שהתפרסמה בבית מקרא נו
(תשע"א), חוברת ב, עמ' 129-136, על ספרי – אנשי שוליים
בתקופת המקרא: ריקים ופוחזים, מצורעים, הומוסקסואלים, זונות
וקדשות, מוסד ביאליק, ספריית האנציקלופדיה המקראית, ירושלים
תשע"א / 124

ביקורת ספרים

- משה גרסיאל * תפוצת כתיבה, קריאה וידיעת ספר בישראל של תקופת המקרא:
בשולי ספרו של אהרן דמסקי, ידיעת ספר בישראל בעת העתיקה,
מוסד ביאליק, ספריית האנציקלופדיה המקראית, ירושלים תשע"ב,
489 + כד + xv עמודים + 16 עמודי תמונות / 128
יגאל לויין ישראל וארצו – תעודות ותולדות: דברי כינוס לכבוד שמואל
אחיטוב לרגל פרישתו
(באר-שבע, כתב-עת של המחלקה למקרא וללימודי המזרח הקדום,
כרך יט). ערכה: צפורה טלשיר, הוצאת הספרים של אוניברסיטת
בן-גוריון בנגב, באר-שבע תש"ע, xiii + 274 עמודים / 135
הנחיות להתקנת מאמרים והגשתם לפרסום ב"בית מקרא" / 143
תיקון שגיאות / 149
תקצירי המאמרים באנגלית / 5*

המשתתפים בחוברת

- חיה בן איון
החוג לתנ"ך, מכללת לוינסקי לחינוך, קריית החינוך,
תל-אביב 61481
chaya4321@gmail.com
- טליה סוצקובר
החוג לתרבות עברית, מגמת מקרא, אוניברסיטת תל-
אביב, רמת אביב, תל-אביב 61390
talist@post.tau.ac.il
- נורית רייך
בית-הספר למדעי היהדות, אוניברסיטת תל-אביב, רמת
אביב, תל-אביב 61390
adasagi2@walla.com
- יורם כהן
החוג לארכיאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום,
אוניברסיטת תל-אביב, רמת אביב, תל-אביב 61390
ycohen1@post.tau.ac.il
- איילת סיידלר
המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 52900
mseidler@surfnet.il
- ארנון עצמון
המחלקה לתלמוד ולתושבע"פ, אוניברסיטת בר-אילן,
רמת גן 52900
atzmona@mail.biu.ac.il
- נחום אברהם
רח' לנ"י 16, חיפה 34987
avraham8@hotmail.com
- משה גרסיאל
המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 52900
garsiem@mail.biu.ac.il
- יגאל לויין
החוג ללימודי ארץ ישראל ותולדות עם ישראל,
אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 52900
leviny1@mail.biu.ac.il

תפוצת כתיבה, קריאה וידיעת ספר בישראל של תקופת
המקרא:

בשולי ספרו של אהרון דמסקי, ידיעת ספר בישראל בעת
העתיקה, מוסד ביאליק, ספריית האנציקלופדיה המקראית,
ירושלים תשע"ב, 489 + כד + xv עמודים + 16 עמודי תמונות

משה גרסיאל

ואהרן אחיה, יהיה נביאך
(שמ' 1 ז)

לפני שנים מעטות פרש פרופ' אהרון דמסקי לגמלאות מעבודתו באוניברסיטת
בר-אילן, שבה שימש במשך שנים רבות מורה וחוקר המופקד על תקופת
המקרא במחלקה לתולדות ישראל. כמו כן הוא ייסד את המכון לחקר השמות
ועמד בראשו שנים רבות. מלבד התמחותו הכללית בחקר ההיסטוריה של
התקופה תרם דמסקי רבות למחקר המדעי של הכתיבה, הקריאה וידיעת הספר
בישראל ובשכנותיה בתקופה העתיקה והרבה לעסוק בטופונומיה, גניאלוגיה,
גיאוגרפיה יישובית, גיאוגרפיה היסטורית והיסטוריוגרפיה. עבודת הדוקטורט
שלו – ידיעת קרוא וכתוב בישראל ובשכנותיה בתקופת המקרא – נמסרה
לסנט האוניברסיטה העברית ואושרה בשנת תשל"ו, ומאז ממשיך דמסקי לעסוק
בנושא בפרסומים רבים בכמות מחקר שונות, ובו בזמן שקד כמעט כימי דור
המדבר על הוצאת ספר נרחב ומעודכן מאותה דיסרטציה בראשיתית. השאיפה
לשלמות והניסיון להכיל בספר זה את הממצאים והפרסומים המתחדשים
לפרקים עיכבו את הוצאת הספר למגינת לבם של רבים. עתה רווח לכולם –
הספר יצא במתכונת מהודרת, במבנה עשוי היטב, בעושר של ידע וחיידושים
ובלשון ברורה ומוקפדת.

במבוא ארוך (עמ' 1-60) מניח דמסקי את המצע לחיבורו ופותח בהדגשת
חשיבותם של טכניקת הקריאה והכתיבה וידע הספר לא רק במנהל, בעסקים
ובכלכלה אלא גם כמנוע המאיץ את ההתפתחות החברתית, הדתית, התרבותית
והלאומית. הטכניקה והידע הללו לא רק משקפים את החברה ואת אופייה

תפוצת כתיבה, קריאה וידעת ספר בישראל של תקופת המקרא

אלא משמשים בעצמם זרו לתהליכים היסטוריים. יש מינוחים רבים והגדרות ואבחנות שונות לטכניקה זו בפרסומי המחקר. ההבחנה הפשוטה המתאימה לימי קדם ולראשית התפתחות האלף־בית בכנען ובישראל היא בין שתי דרגות: א) ידעת קרוא וכתוב טכנית, המשקפת שימוש יום־יומי לצורכי מסחר ומלאכה, כגון כתיבה על קנקנים המציינת את טיב המשלוח, שם השולח, מהות המזון ויעד המשלוח; ב) כתיבת מסמכים ארוכים וספרים, המחייבת השכלת סופרים שאומנותם בכך. קשה היום לקבוע את תפוצת הידע של הקריאה והכתיבה ברמות השונות בקרב תושבי הארץ בתקופת המקרא לדורותיה. אך אין להתעלם מן העובדה שהשפעת הידע של קריאת הספר בקרב שכבות עלית מצומצמות של החברה מקדמת את החברה כולה ובכלל זה גם את הרבים שאינם בעלי ידע זה.

דמסקי שולל את תפיסתה של "אסכולת אופסלה", הרואה בהתהוותה של היצירה המקראית ספרות שהילכה בעל־פה ועברה כך מדור לדור עד שגובשה והועלתה לראשונה על הכתב בימי בית שני. עיקרה של תפיסה זו אומץ בשינויים ובטיעונים אחרים גם בקרב היסטוריונים וארכיאולוגים בשני העשורים האחרונים. תפיסה זו הרואה בכתיבת הספרים בישראל תופעה מאוחרת וקוראת לפיכך לרוויזיה של תולדות ישראל נחשבת בעיני חוקרים אחרים המתנגדים לה "נהיליסטית", מתעלמת מהמצאים הארכיאולוגים ומהיקף תפוצת ידעת הספר בכל המרחב הגיאוגרפי ובעיקר באלף השני ומחצית האלף הראשון לפנה"ס. ניכר מדבריו של דמסקי שגם הוא שולל תפיסה זו בגלוייה הקיצוניים ומתנגד אפילו לגילוייה המתונים אבל אינו חפץ להתעמת אֶתה חזיתית אלא בוחר לדון בממצאים לגופם, ואגב כך תתברר תמונה נאמנה יותר של התפתחות ידע הספר. עמדה בסיסית זו מאפשרת לדמסקי שני מסלולי עיון: בממצאים האפיגרפיים שמספקות החפירות הארכיאולוגיות מכאן וגם בספרי המקרא המוסרים נתונים חשובים על כתיבה, קריאה וידע ספר בימי המקרא משם. מסלולי עיון אלה על רקע ההתפתחות התרבותית רבת־השנים אצל העמים השכנים – ממצרים ועד מסופוטמיה – מאפשרים תמונה מקיפה ומעמיקה יותר בנושא הנדון בפרט ומסקנות נאמנות יותר על ההתפתחות החברתית היסטורית בכלל.

בפרק הראשון, "תרבות הסופרים במזרח הקדום" (עמ' 61-94), ובפרק השני, "עיצוב החברה היודעת ספר" (עמ' 94-130), מתאר דמסקי בקצרה את תרבות הספר שהייתה נחלת האליטה של יוצאי בתי הספר לסופרים. תחילתה של היצירה הספרותית ידועה כבר מהמאה האחרונה של האלף הרביעי בשומר, אולם עם התפתחות הכתב האלף־ביתי העיצורי באמצע האלף השני לפנה"ס ובד בבד עם המשכו של הכתב ההברתי (הפיקטוגרפי או היתדי) התפתחה אט־אט

גם מורשת סופרים אצל הממלכות החדשות שקמו בכנען ובישראל עם שקיעת האימפריה המצרית והאימפריה החתית. יחסית לשיטות הכתיבה המסורבלות המסורתיות שיטת הכתיבה האלף-ביתית הייתה הקלה של ממש ואפשרה הרחבת מעגלי המשתמשים בה. כתב אלף-ביתי זה הופיע בצורות שונות: באוגרית שבצפון בכתב יתרי, ובכנען שבדרום בכתב הפרוטו-כנעני, ובחצי האי סיני בכתובות הפרוטו-סינאיות, שמשקפות מעבר מהכתב הפיקטוגרפי לכתב הקווי. תקופת הברונזה המאוחרת, שבה נעלמה פעילות הממשל המצרי, סימנה גם השתחררות משיטות הכתיבה ההברתיות המסורבלות ומעבר הדרגתי לכתיבה אלף-ביתית. עם זאת התמוטטות ממלכות העיר הכנעניות והופעת גלי המתיישבים האתניים החדשים פגעו גם במעמד האליטיסטי של הסופרים. תקופה זו נחשבת אפוא תקופת אופל ספרותית יחסית לתקופות אחרות באזור. אף על פי כן שבירת המסגרות האליטיסטיות ופישוט שיטות הכתיבה פתחו פתח להרחבה מדורגת איטית של מעגלי המשתמשים בקריאה ובכתיבה בתקופת הברזל בעיקר בשלוש התרבויות: הפיניקית, הארמית והישראלית. ניצולם של פקידים וסופרים ארמיים בשירות האימפריה האשורית הפכה במשך הזמן את השפה הארמית למעין שפה דיפלומטית בין-לאומית.

בפרק השלישי, "הסופר בישראל ויודעי-ספר מהמעמד העליון" (עמ' 131-168), ובפרק הרביעי, "החינוך הפורמלי" (עמ' 169-212), מנסה דמסקי לשרטט תחילה את דיוקנם של הסופרים הישראלים בתקופת המקרא ותפקודם. דמסקי ער לקושי שהלא-ידוע מרובה על הידוע: הידיעות מפוזרות בספרי המקרא, והכתובות מעטות למדיי, אולם הוא נענה לאתגר. דמסקי מקבל את ההערכה הרווחת שבקרב הרובד החברתי העליון – השכבה השלטת, המלכים ובני ביתם, החכמים וכד', הייתה נפוצה ידיעת הספר. למשל, המלך מצווה לכתוב ולקרוא את ספר משנה תורה (דב' יז' 18-20). חוקרים לא מעטים רואים במעמד הסופרים ויודעי ספר פרי השפעה מצרית. אולם שלטונה של מצרים נחלש וכמעט נעלם בכל ימי התקופה הכנענית המאוחרת ובראשית ימי המלוכה, לפיכך מעדיף דמסקי את הערכתו של ב' מזר, שהמנהל המלכותי שהקים דוד היה במתכונת מנהל ממלכות העיר הכנעניות, וכי הוא שילב פקידים כנעניים בשלטונו. סופרי כנען עצמם חונכו במסורת השלטון המצרי, אך ניכרת בהם גם השפעת מסורת הסופרים המסופוטמית כפי שעולה ממסמכי אל-עמארנה. דמסקי מוצא רמזים למגע בין ישראלים לכנענים כבר בתקופת האבות והשופטים. כתובת האלף-בית מעיזבת-צארטה, שממזרח לאפק, מעידה על אימוץ מסורת כתיבה כנענית בקרב כפריים מבית יוסף. עוד מוצא דמסקי דוגמה מאלפת של איגודי סופרים שבטיים ממוצא נכרי במשפחת יעבץ: "ומשפחות סופרים ישבי יעבץ

תרעתים, שמעתים שוכתים, המה הקינים הבאים מחמת אבי בית רכב" (דה"ב ב 55). דמסקי מזהה את "תרעתים" בתל עירא, "שוכתים" עם שוכה הדרומית ו"שמעתים" עם אשתמוע – כולם אתרים בדרום הר יהודה (עמ' 144).¹ לטעמי, יש לזהות את "תרעתים" עם שעריים שבעמק האלה,² ומקובל עליי זיהויה של העיר עם חרבת קייפה שעל אחת מכיפות הרכס החולש מצפון על עמק האלה, כפי שהציעו חופרי האתר, יוסי גרפינקל וסער גנור.³ באתר זה התגלתה כתובת מראשית תקופת המלוכה בישראל, והיא נתפרשה על-ידי גרשון גליל כתרגיל סופרים.⁴ שוכתים יזוהו אפוא עם העיר שוכה שזוהתה ממול ברכס הסוגר על עמק האלה מדרום. לשמעתים טרם מצאתי זיהוי מתאים באזור עמק האלה.

דמסקי ממשיך לתאר קהלים ברובד המשפיע שנחשפו לידיעת הכתיבה והספר: לוויים, שוטרים, סופרי המלך, הפקידות הבכירה, החכמים, נשים אמידות. והלוא ריבוי הקבוצות יודעות-ספר חייב את קיומן של מסגרות לימוד. אכן, דמסקי מנסה לשחזר את שלבי החינוך היסודי, המתקדם והעליון. בחינוך היסודי נכללת הוראת האלף-בית, וכאן דן דמסקי בהרחבה בשמות האותיות. בשלב השני התמסר התלמיד ללימוד כתיבת שמות, ובשלב השלישי – לימוד רשימות וסדרי עולם. שלבים נוספים הם כבר שלבי הכשרה לתפקידים מגוונים: תורת החשבון, נוסחי שטרות, עריכת כתבים משפטיים, עריכת מכתבים, חינוך מתקדם במדעים, כפי שהיו מובנים בדרום, ובמקצועות שונים לרבות לשון בין-לאומית ונהלים מדיניים.

בפרק החמישי, "הכתיבה והאמונה הישראלית" (עמ' 213-278), דן דמסקי בהשפעת ידיעת הספר על התפתחות האמונה הישראלית. דמסקי רואה בהתפתחות זו פרי חינוכם של מנהיגים וכוהנים. הפרק עוסק בעניינים מקראיים שבהם נודעת חשיבות לכתב, כגון מעמד הר סיני, הברית הכתובה, מצוות

1 והשווה א' דמסקי, "משפחות סופרים יושבי יעבץ והתיישבותן בהרי יהודה", בתוך: מ' גרסיאל, ר' כשר, ע' פריש וד' אלגביש (עורכים), עיוני מקרא ופרשנות, כרך י', מנחות ידירות והוקרה לשמואל ורגון, הוצאת אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשע"א, עמ' 253-262.

2 השו' ש' קליין, "מחקרים בפרקי-היחס שבספר דברי הימים", ציון (מאסף) ב (תרפ"ז), עמ' 9; ובעקבותיו י' קיל, דברי הימים א, דעת מקרא, ירושלים תשנ"ב, עמ' סח ואילך.

3 עיינו Y. Garfinkel & S. Ganor, "Khirbet Qeiyafa: Sha'arayim", *JHS* 8 (2008), article 22 (internet).

4 ג' גליל, "העשור הראשון למלכותו של דוד בירושלים ויחסיו עם הפלשתים לאור הממצאים הארכיאולוגיים והאפיגרפיים מח'רבת קיאפה היא נטעים", חידושים בחקר ירושלים 16 (תשע"א), עמ' 21-71.

קריאה ולימוד התורה וסוגיות מהפולחן הישראלי כגון ארון הברית, כגדי כהונה נושאי כתובות, פרשת סוטה, מצוות הקהל, כתובות על מזוזות הכתים. הכתיבה לגווניה הייתה אפוא רכיב חשוב בתיאולוגיה המקראית. בפרק זה נדונו כמה עניינים חשובים שבהם הכתיבה והקריאה משמשות נדבך חשוב, אולם הפרק איננו מגובש דיו, ועולה השאלה: מדוע עמים אחרים יודעי תורת הכתיבה, הקריאה והבנת הספר לא הלכו בתלם זה ולא הגיעו למדרגה רוחנית ותיאולוגית מקבילה? בעיה אחרת עולה משאלת תארוכם של ספרי המקרא ואיזו תקופה הם משקפים. זאת שאלת מחקר סבוכה וקשה עד מאוד. דמסקי מכיר ומזכיר עובדה זו אולם איננו מביא אותה בחשבון כאשר הוא מביא סימוכין מספרי המקרא.

בפרק השישי, "בחנים למדידת התפוצה של ידיעת קרוא וכתוב" (עמ' 279-324), מודה דמסקי שקיים קושי בהערכה כמותית של התפשטות ידיעת הספר בישראל בתקופת המקרא. המקורות המקראיים הם ספרותיים ומשיחים לפי תומם, וקיימים קשיים בתארוכם, ואילו המקורות האפיגרפיים הם מקריים ואינם משתלבים בהקשר כולל. בכל זאת סבור דמסקי שניתן לגלות בחנים אחדים המעידים על התהוותה של חברה יודעת ספר: ממצאים נפוצים כגון חותמות, טביעות חותם ומשקולות, כתובות של בעלי מלאכה שונים. בספרות הנבואה הקלסית משתקף נוהג של הבאת חומר כתוב בפני הציבור ונהלים משפטיים. נתונים אלה שייכים בעיקר למאות ה-1 לפנה"ס. דמסקי מפרט בעלי מקצוע שנוקו לאומנות הכתיבה, כגון מפתחי חותמות, חוקקי אבן, סוחרים, קדרים, משבצי שנהבים, כורמים וינגנים. עליהם מוסיף דמסקי את פעילותם של נביאי הכתב שהביאו דברים כתובים לפני הציבור. ועוד מוסיף דמסקי את הביקורת על הכתיבה, היינו הערכת הסופר ותרומתו, אבל לא ביקורת שלילית. לטעמי, יש גם דין ודברים אינטר-טקסטואלי, שבו מקור מקראי מבקר מקור מקראי שקדם לו ומתווכח אתו. תופעה כזאת נדונה בדיסרטציה שלי, "המקבילות בין ספר ירמיהו וספר תהלים". היום קיימים פרסומים נוספים הבוחנים את האינטר-טקסטואליות במקרא בבחינת "טקסט מתווכח עם טקסט".

לדעתי, פרק זה, הבודק את תפוצת הכתיבה וההתייחסות אליה ראוי היה שיבוא לפני הפרק הקודם, מפני שהוא משמש בסיס לדיון בהישגיה החשובים של ידיעת הספר בתחום התיאולוגיה.

אוסף כאן הערה אחרת שמלווה אותי זה זמן רב וחזרה וניעורה בי עם קריאת פרקי הספר. מדי פעם מזכיר דמסקי בקצרה את טיב החומרים ששימשו בתהליך הכתיבה, היינו המשטחים שעליהם כתבו, אופי הכתיבה, מכשירי הכתיבה למיניהם והאמצעים להטבת הקריאה ושימור הכתב, כגון השימוש בדיו. לטעמי, היה על דמסקי להקדיש לכך פרק שלם מגובש ומפורט ולא

להסתפק בקטעים ובהערות פזורים. ג'ון אשטון כתבה על כך דיסרטציה, והיא עודכנה לספר.⁵ הפריט נעדר משום מה מהביבליוגרפיה העשירה שבסוף ספרו של דמסקי. החשיבות שהנני מייחס לנושא זה היא שבישראל של תקופת המלוכה לא השתמשו בשיטה המסופוטמית והאוגריתית של לוחות טין שנצרכו בכבשן הקדר אלא בחומרים מתכלים, ומשום כך לא שרדו כמעט כל המסמכים והיצירות הכתובים. דמסקי הזכיר זאת בחטף כמה פעמים. אבל ראוי להדגיש שקרוב לוודאי שבישראל של תקופת המלוכה כתבו בעיקר על פפירוסים ועורות, ולעתים גם על לוחות עץ מעובדים ואולי צבועים, על ענפי דקלים, על לוחות אבן, על טיח בתים ומקדשים ועל שיד שמרוח על מזבחות. משטחי כתיבה אלה מתכלים או נפגמים בחלוף הזמן בפגעי מזג האוויר ובפעילות של בני אדם ובהמות בתחומי המושב. החרס שימש גם הוא משטח כתיבה למסמכים קצרים או לתרגילי פרחי סופרים, אולם גם כתיבה עליו נשמרת אך לעתים רחוקות, שכן בחרס חרוט קווי הכתב טופחים מינרלים, והצמדה מכסה ומסתירה את הכתוב, והדיו שעל גבי החרס דוהה ונמחקת ברבות הימים.

קושי אחר הפוגע בשרידות הממצאים הכתובים מהתקופות הקדומות הוא אופי התלים. תל ארכיאולוגי רב-שכבתי משמעו תקופות חיים שונות מלוות במחזורי חיים של הרס ובנייה, נטישה ושיבה. ככל שמעדר הארכיאולוג מעמיק לחפור ולחשוף תקופה קדומה, כך קשה לאתר ממצא ארכיאולוגי באתרו. ואם בממצאים כתובים מדובר, הרי אפילו חרסים נשחקים תחת רגלי אדם ובהמה או נשברים מחמת אבני מפולת של הרס ופעולות בנייה. השאלה היא אפוא מה מייצגים מעט הממצאים הכתובים מהתקופה הישראלית הקדומה ומראשית ימי המלוכה. האם באמת ניתן להסיק מסקנות משרידים כה דלים וכה קצרים של חומר כתוב מתקופות כה קדומות, כאשר כמעט כל החומר הכתוב איננו בידינו, קצתו עדיין טמון באדמה ורובו המכריע נשחק, דהה, נמחק ואבד לעד? כמדומני שנכון היה להקדיש לנושאים אלה דיון מקיף ונוקב.⁶

בפרק השביעי, "התהוות 'עם הספר': תקופת שיבת ציון" (עמ' 325-360), ובחתימת הספר, "אחרית דבר" (עמ' 361-374), דן דמסקי בתופעת ידיעת הספר בימי שיבת ציון, לאחר הטראומה הקשה של חורבן ירושלים ומקדשה

5 השו J. Ashton, *Scribal Habits in the Ancient Near East: c. 3000 BCE to the Emergence of the Codex*, Studies in Judaica, 13; Sydney: Mandelbaum Publishing, 2008

6 השו M. Garsiel, "The Book of Samuel: Its הרחבה: בנות שכתבתי בנושא זה ביתר הרחבה: Composition, Structure and Significance as a Historiographical Source". *JHS* 10 (2010), article 5 (Internet), p. 23ff

והגלות לבבל. דמסקי רואה התפתחות חשובה בתקופה זו בראייה בכתובים מקור לדרשות, בייחוד בספר דברי־הימים ובספרות הבת־ראית. דמסקי דן גם בפועלו של עזרא הסופר ומתמקד בטקסי קריאת התורה, מדרשי כתובים קדומים, ניצני מדרשי ההלכה, כריתת האמנה וחתימתה בידי נציגי הציבור. דמסקי חותם את ספרו בסקירה קצרה של הקנוניזציה של המקרא, תרגום השבעים, הספרות הכיתתית ובסיכום ומסקנות. הספר מלווה בביבליוגרפיה עשירה ובמפתח מקורות לנוחיות הקורא המשכיל והחוקר.

ספרו של פרופ' אהרון דמסקי הוא ברכה רבה לחוקר ולקורא המשכיל שוחר התנ"ך. הוא בנוי במבנה ברור ונוח, הפרקים נחלקים לסעיפים ולעיתים לתת־סעיפים ובראשם כותרות המקלות את קליטת החומר ולימודו. המחבר משלב בחיבור זה חידושים רבים משלו, שמקצתם כבר פורסמו במקומות אחרים, ומקצתם על סף פרסום. דעותיו שקולות, מאוזנות ומתונות. אין הוא נתפס לדעות בלתי מבוססות ולקיצוניות המאפיינת חוקרים שטחיים המבקשים פרסום ותשומת לב בהשמעת דעות מפתיעות והפכפכניות. עם זאת כחוקר אחראי הוא מכבד חוקרים ששיטתם שונה משלו, מביא את דבריהם בהגינות ומנמק בתבונה מדוע בחר בדרך אחרת.

ספרו של אהרון דמסקי חשוב מאוד בתחומו ומחייב כל חוקר ומשכיל לכלול אותו בארון הספרים ולעיין בו מפעם לפעם ולפי העניין.